Pilotaż i przewodnictwo – nowe wyzwania

Materiały z II Forum Pilotażu i Przewodnictwa
Warszawa, 14–15 października 2005

PROKSENIA
Kraków 2005

Materiały z II Forum Pilotażu i Przewodnictwa

Redakcja: Zygmunt Kruczek

Korekta: Barbara Moskal

Zdjęcie na okładce: Z. Kruczek

Publikację wydano dzięki pomocy Polskiej Organizacji Turystycznej

Wydawca: „PROKSENIA”,
31-047 Kraków, ul. Sarego 23/2, tel./fax (0-12) 421-63-80
www.proksenia.pl, e-mail: proksenia@proksenia.pl

Spis treści

Zygmunt Kruczek – Przewodnictwo i pilotaż w Polsce. Główne problemy środowiska i zawodu 5

Krzysztof Podemski – Polscy piloci i przewodnicy o sobie w dobie wejścia Polski do Unii Europejskiej 13

Grzegorz Gołembski – Strategia rozwoju turystyki w NPR. Wnioski z przeszłości i wnioski na przyszłość 29

Hanna Janicka – Analiza programów szkolenia pilotów wycieczek 35

Piotr Szymanowski – Wyniki egzaminów dla pilotów wycieczek i przewodników turystycznych w poszczególnych województwach 41

Paweł Szpindor – Przewodnictwo turystyczne i pilotaż wycieczek (1999–2003 i 2004) 51

Adam Gostyński – Przewodnicy turystyczni i piloci w aktualnej sytuacji prawnej w Polsce (wybrane zagadnienia) 59

Marek Nowacki – Interpretacja dziedzictwa w pracy przewodnika i pilota wycieczek 67

Anna Dłużewska – Pilotaż w krajach odmiennych kręgów kulturowych – przykłady z krajów islamu, buddyzmu i hinduizmu 81

Tadeusz Stefański – Formy doskonalenia jakości usług przewodnickich i pilotażu wycieczek 91

Wojciech Ryszkowski, Ewa Ryszkowska, Dorota Kozłowska – W poszukiwaniu metodyk badań nad kompetencjami pilotów 95

Zygmunt Kruczek – Nowoczesny warsztat krajoznawczy pilota wycieczek 103

Przemysław Siemieniuk – GPS – systemy nawigacji satelitarnej w pracy pilota wycieczek 107

Monika Połącarz – Komunikacja werbalna – emisja, impostacja i higiena głosu oraz prawidłowa artykulacja (materiały dydaktyczne) 111

Wnioski końcowe z II Forum Pilotażu i Przewodnictwa „Pilotaż i przewodnictwo – nowe wyzwania” 131

INTERPRETACJA DZIEDZICTWA W PRACY PRZEWODNIKA I PILOTA WYCIECZEK

dr Marek Nowacki
Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu

Praca przewodnika i pilota wycieczek jest niezwykle odpowiedzialnym zajęciem. Według Ustawy o usługach turystycznych (1997) do zadań przewodnika należy „…oprowadzanie wycieczek, fachowe udzielanie ich uczestnikom informacji o kraju, odwiedzanych miejscowościach, obszarach i obiektach oraz sprawowanie opieki nad uczestnikami wycieczki". W „Programie podstawowego szkolenia ogólnego dla kandydatów na przewodników turystycznych" (Program 1999) oprócz wiedzy merytorycznej dotyczącej walorów krajoznawczych znajdziemy problematykę związaną z psychologią i socjologią grupy, sylwetką, cechami psychofizycznymi i walorami przewodnika, systemami komunikacji, sposobami rozwiązywania konfliktów. Czy to wystarczy dla sprawnego oprowadzenia wycieczki? Myślę, że tak. Jednak czy sprawne oprowadzenie wycieczki wystarczy, aby usatysfakcjonować klienta? Czy może klient oczekuje czegoś więcej? Uważam, że dzisiaj, w obliczu narastających wyzwań: międzynarodowej konkurencji na rynku turystycznym, zagrożeń dla środowiska przyrodniczego i kulturowego, rosnących oczekiwań zwiedzających, trzeba iść dalej. Mam na myśli misję, jaką mają do spełnienia przewodnicy i piloci wycieczek w zmieniającym się dookoła nas świecie. Misja ta obejmuje: edukację, kształtowanie postaw, poszerzanie horyzontów, inspirowanie, pobudzanie do aktywności w czasie wolnym, zmianę zachowań – przede wszystkim w stosunku do dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. I nie myślę tu wyłącznie o dziedzictwie narodowym, lecz także lokalnym, regionalnym, międzynarodowym, światowym, naszym i obcym nam. Tych treści, mam wrażenie, brakuje w programach szkolenia pilotów i przewodników. Problematyką tą zajmuje się interpretacja dziedzictwa.

Dziedzictwo

Konwencja UNESCO o Ochronie Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego definiuje dziedzictwo kulturowe jako (UNESCO 1972):

- zabytki architektury, rzeźby i malarstwa, przedmioty lub struktury archeologiczne, inskrypcje, jaskinie mieszkalne oraz kombinacje wyżej wymienionych elementów o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- grupy budynków pojedynczych lub połączonych, które ze względu na swoją architekturę, jednorodność lub położenie w krajobrazie mają wyjątkową wartość z punktu widzenia historii, sztuki i nauki,

- miejsca pracy ludzkiej lub stworzone przez naturę i ludzi oraz obszary zawierające stanowiska archeologiczne o wyjątkowej uniwersalnej wartości z historycznego, estetycznego, etnograficznego lub antropologicznego punktu widzenia.

Wspomniana Konwencja podobnie definiuje dziedzictwo przyrodnicze:

- naturalne formacje złożone z fizycznych i biologicznych form lub grup takich form o wyjątkowej uniwersalnej wartości z estetycznego lub naukowego punktu widzenia,
- geologiczne i fizjograficzne formacje i precyzyjnie określone obszary, które stanowią siedliska zagrożonych gatunków zwierząt i roślin o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody,
- miejsca lub precyzyjnie określone naturalne obszary o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki, ochrony przyrody lub naturalnego piękna.

Tak więc dziedzictwo (*heritage*) jest to „coś" przekazywanego z pokolenia na pokolenie, nasza spuścizna, to czym żyjemy obecnie i to co przekażemy dzieciom i wnukom. Są to nasze identyfikatory, punkty odniesienia, nasza tożsamość. Hewison (1989, s. 6) definiuje je jako „to co przeszłe generacje ocaliły, przekazały nam i co znacząca liczba populacji pragnie ocalić dla przyszłości". Pojęcie dziedzictwa obejmuje zarówno obiekty, miejsca, obszary przyrodnicze i kulturowe, jak i niematerialne formy kultury, jak filozofia, tradycja, sztuka we wszystkich jej przejawach, różne style życia, oraz edukację poprzez literaturę lub folklor.

Tą częścią dziedzictwa, która interesuje pilotów i przewodników najbardziej, są walory krajoznawcze, a więc cechy i elementy środowiska przyrodniczego i kulturowego, które wzbudzają zainteresowanie zwiedzających.

Interpretacja dziedzictwa

Interpretować znaczy wyjaśniać, przybliżać znaczenia, tłumaczyć. Freeman Tilden (1977), jeden z pierwszych teoretyków interpretacji, określił interpretację dziedzictwa jako „…aktywność edukacyjną, której celem jest wyjaśnianie znaczeń i zależności, poprzez wykorzystywanie oryginalnych obiektów i bezpośrednie doświadczanie". Inna definicja mówi, że „… jest to aktywność edukacyjna, której celem jest uświadamianie zwiedzającym znaczenia dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego" (Beck i Cable 1998). Poprzez różne media, pogadanki, wycieczki z przewodnikiem, wystawy, interpretacja buduje naszą świadomość, zrozumienie, pomaga formułować oceny i kształtować postawy, sprzyjając przez to ochronie miejsc przyrodniczych i kulturowych.

Cele interpretacji dziedzictwa można sformułować następująco:

- pomoc w zrozumieniu sensu miejsca, znaczenia historii i środowiska, wyrobienie wśród zwiedzających wrażliwości na otoczenie,
- wzbogacenie doświadczeń, pobudzenie lub wyzwolenie aktywności w czasie wolnym,
- przekazanie wzorców zachowań przyjaznych dla środowiska (przyrodniczego i kulturowego),
- uświadomienie zwiedzającym celów organizacji zarządzających obiektami lub obszarami, ich metod i rezultatów działania,
- popularyzacja nowych idei i trendów w ochronie zabytków kultury i przyrody,
- pomoc zwiedzającym w zrozumieniu historii, przeniesienie się w dawne czasy, wyjaśnianie problemów technologicznych, zjawisk fizycznych,

- ułatwienie nowego spojrzenia na otaczającą przyrodę, umożliwienie dostrzeżenia ciekawych okazów lub rzadkich gatunków roślin i zwierząt.

Za pioniera interpretacji dziedzictwa uważa się Enosa Millsa (1870–1922), przewodnika, pisarza i wykładowcę. W swojej 35-letniej karierze przewodnika i interpretatora napisał 15 książek o przyrodzie, był wykładowcą, jednym z twórców Aktu ustanowienia Parków Narodowych w Stanach Zjednoczonych. Stworzył programy edukacyjnych dla szkół zwane Szkołą na Szlaku. Nieustannie eksperymentował z różnymi technikami interpretacji. Mills pisał o interpretacji, nauczał o sztuce i teorii interpretacji. Ustanawiając zasady przewodnictwa i interpretacji, rozwinął wizję świata, w którym ludzie żyją w harmonii ze środowiskiem przyrodniczym i ze sobą nawzajem. Drugi z ojców interpretacji to Freeman Tilden (1883–1980), dziennikarz, pisarz, publicysta piszący o przyrodzie. Tilden przez wiele lat wnikliwie analizował pracę przewodników w parkach narodowych USA. Swoje spostrzeżenia opublikował w kultowym już dzisiaj podręczniku interpretacji „Interpreting Our Heritage" w 1957 roku. Książka jest do tej pory niezastąpionym źródłem inspiracji dla pokoleń przewodników, popisem elokwencji oraz głębokiej myśli, jaka przyświeca interpretacji dziedzictwa.

Zasady interpretacji

Tilden w „Interpreting Our Heritage" sformułował sześć fundamentalnych zasad interpretacji dziedzictwa. W miarę rozwoju teorii i praktyki interpretacji rozwijano i uzupełniano zasady Tildena, sformułowano nowe. Oto najważniejsze z nich:

1) **Aby wzbudzić zainteresowanie tematem, należy nawiązać do doświadczeń zwiedzających.**
Aby zainteresować przekazem słuchaczy, musimy odwoływać się do tego, co ich interesuje, co dotyczy ich samych. Przekaz interpretacyjny powinien być interesujący – aby zwrócił na siebie uwagę, wymowny – aby zaniepokoił, i fascynujący – aby pozostał w pamięci. Wg teorii uczenia się Neissera (1976), wewnętrzne schematy myślowe, wykształcone w efekcie różnorodnych doświadczeń, decydują o przyjmowanych informacjach, a także są w ich efekcie modyfikowane. Dlatego bardzo ważna jest znajomość słuchaczy: ich cech demograficznych (wiek, płeć, pochodzenie, wykształcenie), doświadczeń, zainteresowań, a nawet motywacji. Przewodnik powinien spróbować dowiedzieć się nie tylko, co ich interesuje, ale i dlaczego. Pozwoli mu to łatwiej dotrzeć do świadomości zwiedzających, a przez to bardziej efektywnie oddziaływać na ich schematy myślowe. Powinno pomóc trafnie wybrać te wydarzenia, fakty i anegdoty, które zainteresują słuchaczy. Pierwszym i najważniejszym zadaniem jest wzbudzić zainteresowanie prezentacją. Można to zrobić za pomocą ruchu, koloru, niezwykłego eksponatu, kontrowersyjnego sformułowania. Drugim krokiem jest utrzymanie uwagi (upewnienie się, czy dobrze mnie słychać, czy używam zrozumiałego języka). Zadawanie pytań słuchaczom, humor, oryginalność oraz entuzjazm pomagają w podtrzymaniu zainteresowania.

2) **Informacja jako taka nie jest interpretacją. Interpretacja jest rewelacją opartą na informacji.**
Głównym błędem wielu przewodników i pilotów jest „suche" przekazywanie podręcznikowej wiedzy, naśladowanie dydaktyki szkolnej. Błędem jest zarówno przekazywanie samych faktów, jak i brak konkretnych informacji. Opowiadanie tylko anegdot

i żartów, aranżowanie gier można traktować co najwyżej jako zabawę i rozrywkę, nie jest to interpretacja.
Tak więc celem interpretacji jest pójść dalej, poza dostarczanie czystej informacji, jej celem jest dotarcie do głębszych znaczeń, do prawdy. Uświadomienie tej prawdy zwiedzającym. Oto przykład:

- droga przemierzana przez wieloryby w ciągu 1 roku wynosi 10 000 mil morskich i jest najdłuższa wśród dróg przemierzanych przez ssaki,
- odległość przemierzana w ciągu życia wieloryba jest równa odległości na księżyc i z powrotem,
- wieloryb codziennie zjada krewetki w ilości, które wypełniłyby osiemnaście dużych 70-litrowych koszy na śmieci,
- młody wieloryb wypija dziennie 200 l mleka i rośnie ok. 30 kg dziennie.

Wielką sztuką jest umiejętność wybrania z potoku informacji, jakim jesteśmy na co dzień zalewani, odpowiednich faktów. Bardzo ważne jest aby korzystać przy tym z jak najnowszych i sprawdzonych źródeł wiedzy. Trzeba tutaj wyraźnie ostrzec przed bezkrytycznym cytowaniem źródeł, a zwłaszcza stron internetowych, których wiarygodność jest często wątpliwa. Wiedzę należy czerpać tylko z renomowanych i najlepiej recenzowanych wydawnictw lub sprawdzonych stron internetowych.
Bardzo ważne jest także uświadomienie odbiorcom, które informacje pochodzą ze źródeł, a które są własnymi domysłami lub komentarzami. Należy pamiętać, że zdobywanie wiedzy jest dla wielu osób ważnym motywem podejmowania podróży turystycznych. Zadowolenie towarzyszące poznawaniu nowych faktów, zrozumieniu miejscowej kultury lub praw rządzących przyrodą jest dla nich wielką radością. Usatysfakcjonowanie tych osób jest szczególnie trudnym wyzwaniem, wiele z nich szuka prawdziwych intelektualnych wyzwań, a nie suchych i nudnych faktów.

3) Interpretacja jest sztuką, powinna informować, bawić i uświadamiać.
Sztuka mówienia i opowiadania towarzyszy ludziom od tysięcy lat. Jest obecna w naszym życiu na co dzień. Historie, których słuchamy, oddziałują na nas, zmieniają nasze poglądy i postawy. Ważne jest, aby słuchacz otrzymał z opowieści coś szczególnie istotnego dla siebie. Opowieści interpretacyjne powinny czynić nas lepszymi. Opowiadanie historii może przyjmować formy recytacji, przedstawień teatralnych, kukiełkowych, muzyki, tańca, efektów wizualnych. Fragmenty sztuk teatralnych mogą być odtwarzane przez aktorów w różnych interesujących miejscach dla zobrazowania interpretowanych postaci, miejsc lub okresów historycznych. W ostatnich latach nowoczesne formy interpretacji wykorzystywane są coraz powszechniej, w znacznym stopniu przyczyniając się do popularyzacji miejsc dziedzictwa i historii. Dzięki nim można zainteresować dziedzictwem także społeczność lokalną oraz zachęcić do ponownych i częstszych kontaktów z obiektem. Komunikacja słowna tradycyjnie jest i powinna być specjalną formą interpretacji dziedzictwa. Chociaż niekoniecznie musi być powiązana z przedstawieniami wizualnymi, jest ważnym i kluczowym elementem prezentacji interpretacyjnej. Pomimo dużej atrakcyjności, jaką cieszą się nowoczesne techniki interaktywne i multimedialne, bezpośredni kontakt mówiącego ze słuchającym pozostaje nadal wielkim i podstawowym źródłem przeżyć emocjonalnych. Zwiedzający uczą się najlepiej, gdy po wysłuchaniu opowieści mogą zadawać pytania. Opowieść powinna bawić, uświadamiać, wzbogacać egzystencję słuchaczy. Niektórzy twierdzą wręcz, że wysłuchanie przejmującej opowieści może odmienić sens życia.

Każda opowieść powinna być dobrze skonstruowana i składać się z wprowadzenia, rozwinięcia i konkluzji. W trakcie opowiadania należy wykorzystywać: przykłady, kontrasty przyczyna–skutek, analogie, zmianę skal czasowych, podobieństwa, metafory, anegdoty, cytaty, humor, powtarzanie ważnych dla opowiadania informacji, nawiązywać do aktualnych wydarzeń.

4) Głównym zadaniem interpretacji jest inspirowanie i prowokacja.
Jednym z celów interpretacji jest obalanie mitów i błędnych przekonań o otaczającym nas świecie. Obalaniu mitów musi towarzyszyć inspirowanie, zabawa w zdobywanie nowej wiedzy, prowokacja w celu poszerzenia horyzontów myślowych słuchaczy. Ważna jest dbałość o pierwiastek intelektualny. Wzbudzanie wątpliwości, cytowanie kontrowersyjnych źródeł, inspirowanie do poszukiwania wiedzy we własnym zakresie, przekazanie własnej pasji dla miejsca lub historii, w sposób istotny podnosi walor prezentacji i działa stymulująco na odbiorców. Przewodnik, opierając się na własnym doświadczeniu, powinien przekazać zwiedzającym „ducha" miejsca, wyjaśnić, dlaczego dane miejsce było ważne w przeszłości, jest ważne teraz i będzie w przyszłości, co stanowi o jego wyjątkowej i indywidualnej wartości? Ważnym celem interpretacji jest uzmysłowienie potrzeby ochrony różnorodnych miejsc – siedlisk leśnych i wodnych, zabytków architektury, miejsc związanych z wydarzeniami historycznymi i innych istotnych miejsc dla naszej kultury. Prowokacyjna interpretacja powinna oddziaływać na te osoby, które niszczą wspólne dziedzictwo. Należy uświadomić, że jeśli niszczysz coś pięknego, niszczysz tym samym siebie (Tilden 1977). Trzeba pomóc ludziom dostrzegać piękno w otaczającym ich świecie. Wpływać na zmianę ich postaw i twórczych zachowań. Można w tym celu wykorzystać dwie strategie motywowania: poprzez wzbudzanie obaw i potęgowanie pragnień. Pierwsze są efektem przedstawiania negatywnych wizji (i mają krótkotrwały charakter), drugie powstają w efekcie przedstawiania wizji pozytywnych i mają długotrwały wpływ i największą siłę oddziaływania, gdyż wtedy słuchacze czują, że mogą one odmienić ich przyszłość.

5) Interpretacja powinna prezentować kompletny temat lub tezę.
Oczywiście nie chodzi tutaj o przedstawienie wszystkich informacji o każdym zwiedzanym miejscu, gdyż jest to niemożliwe. Człowiek jest zdolny do percepcji tylko ograniczonej ilości informacji. Percepcję ułatwia pogrupowanie informacji, którą chcemy przekazać, na siedem (plus minus dwa) części. Planując wycieczkę lub prezentację tematyczną, przewodnik – interpretator musi się zdecydować, które elementy całości wybrać i włączyć do programu, aby zaprezentować całość zagadnienia. Biorąc pod uwagę ograniczoną zdolność percepcji zwiedzających, powinno się prezentować wybrane fakty lub koncepcje, które będą nawiązywać i ilustrować całość historii lub zjawiska. Każda interpretacja winna mieć na celu przekazanie – uświadomienie konkretnego przesłania. Są to prawdy ogólne, które dzięki interpretacji zwiedzający będą mogli zrozumieć i zabrać ze sobą. Interpretacja nie powinna być zbitkiem nie powiązanych ze sobą faktów. Koncentrując się na konkretnym przesłaniu, powinniśmy dobierać tylko te fakty, które najlepiej ilustrują naszą myśl przewodnią. Badania wykazały (Beck i Cable 1998), że ludzie zapominają fakty a pamiętają tematy – przesłania. Jeśli zwiedzający poznają temat na początku prezentacji, wystawy lub szlaku, ich uwaga skoncentruje się na nim i w efekcie zrozumieją i zapamiętają dużo więcej. Interpretowanie całości zagadnienia oznacza także odnoszenie się za pomocą przykładów lokalnych do

zagadnień globalnych (np. zagłada lasów w parku narodowym a zmniejszanie się powierzchni lasów na świecie; budowa Kościołów Pokoju przykładem zmian w świadomości ówczesnego społeczeństwa). Bardziej ogólny temat może być interpretowany w kilku miejscach regionu, jednak w każdym z nich można zwracać uwagę na inne aspekty tematu, jednocześnie do niego nawiązując. Koordynując tematykę interpretacyjną w skali regionu, można uniknąć niepotrzebnego powtarzania się tematów.

6) Interpretacja skierowana do dzieci powinna mieć z gruntu inne podejście niż dla dorosłych.

Obecnie większość dzieci, zwłaszcza tych, które dorastają w miastach, jest pozbawionych kontaktu z przyrodą. W dodatku zajmując się przede wszystkim oglądaniem telewizji, video, grami komputerowymi, prowadzą statyczny tzw. siedzący tryb życia. Dla wielu dzieci przyroda jest przerażająca, straszna i obca. Może to być następstwem nieznajomości znaków, zapachów i dźwięków naturalnego pochodzenia. Najlepszym sposobem uniknięcia tego typu niepożądanych objawów jest jak najwcześniejsze podjęcie edukacji przyrodniczej dzieci. Unikniemy dzięki temu wyrobienia się niepotrzebnych obaw. Oto najistotniejsze wskazówki przydatne w pracy z dziećmi (Beck i Cable 1998):

- ograniczyć liczbę dorosłych do jednego na dziecko, co bardziej skoncentruje zainteresowane strony na programie;
- pracować w małych, maksymalnie dziesięcioosobowych grupach, bowiem większa liczba uczestników sprzyja powstawaniu chaosu;
- włączyć do programu elementy niespodzianki, zaskoczenia – ułatwia to kontakt z dziećmi, wzmaga koncentrację i podnosi skuteczność edukacji;
- realizować relatywnie krótki program i wprowadzać gwałtowne zwroty akcji dla przyciągnięcia uwagi;
- upewnić się, że obszar jest przyjazny dla dzieci (bezpieczny i nietoksyczny);
- zwracać uwagę, aby każde dziecko miało jednakowy i bezpośredni kontakt z interpretatorem;
- zachęcać do zabierania głosu, wykorzystując piosenki, rytm i odgłosy zwierząt (ponieważ i tak nie uda się utrzymać ciszy, więc trzeba zrobić pożytek z hałasu);
- zachęcać do ruchu, który jest pożądanym i naturalnym elementem dziecięcej natury, zaś rola interpretatora winna polegać na skierowaniu go we właściwą stronę.

7) Przewodnik powinien ożywić przeszłość, aby uczynić teraźniejszość bardziej satysfakcjonującą a przyszłość bardziej zrozumiałą.

Najciekawszym sposobem prezentacji historii jest żywa interpretacja, a więc odtwarzanie określonych okresów lub wydarzeń z przeszłości, wykorzystując do tego osoby przebrane w kostiumy oraz wyposażone w narzędzia i ekwipunek z epoki. Jeśli wykonawca odgrywa rolę osoby z przeszłości, jest to interpretacja w „pierwszej osobie". Jeśli zaś przewodnik jest w kostiumie z epoki, ale tylko opowiada o historycznych postaciach lub zdarzeniach, jest to interpretacja w trzeciej osobie.

Decyzja, czy interpretować w pierwszej czy w trzeciej osobie, zależy od wielu czynników, które głównie dotyczą miejsca i jego charakterystyki:

- interpretacja w trzeciej osobie umożliwia odpowiadanie na pytania, na które odpowiedź mogą znać tylko współcześni (np. jakie były dalsze losy interpretowanego miejsca, jakie były konsekwencje wydarzenia), interpretując w pierwszej osobie należałoby wykazać w wielu kwestiach ignorancję, aby zachować charakter epoki,

- interpretacja w trzeciej osobie jest mniej niezręczna i onieśmielająca dla zwiedzających,
- w trzeciej osobie kostium jest punktem wyjścia, zagajenia dla prezentowanych informacji, w pierwszej osobie kostium jest rzeczą naturalną, codzienną, o której się nie rozmawia,
- w pierwszej osobie, aby być wiarygodnym, niezbędne są zdolności aktorskie,
- interpretacja w pierwszej osobie, dla wprowadzenia zwiedzających w charakter omawianego zjawiska, wymaga pomocy innej osoby.

Jeżeli uda się odpowiednio przygotować scenę i strój, to interpretacja w pierwszej osobie niewątpliwie wywołuje największe wrażenie. Angażuje wyobraźnię, oddziałuje na emocje, wywołuje śmiech, wzruszenie, patos. Charakteryzacja nadaje ludzki wymiar wydarzeniom i ideom, czyniąc je rzeczywistymi dla zwiedzających. Jeśli decydujemy się interpretować w pierwszej osobie, należy zwrócić uwagę na najdrobniejsze szczegóły:

- zapewnić widzom komfort, nie ustawiać ich pod słońce i pod wiatr,
- przed prezentacją należy wprowadzić widzów w kontekst historyczny, w kilku słowach przedstawić interpretowaną postać,
- na prezentację należy wybrać odpowiednie, pasujące do postaci miejsce, np. wzgórze, element wyposażenia wnętrza, pojazd z epoki, gabinet,
- jeśli ma to być miejsce do stałych prezentacji, należy sprawdzić je o różnych porach dnia,
- ubiór powinien być wygodny, nosić ślady użytkowania, ewentualnie charakterystycznego zabrudzenia, nie powinien wyglądać jak kostium do występów, lecz być naturalnym uzupełnieniem interpretowanej postaci,
- zwrócić uwagę na detale podnoszące wrażenie autentyzmu postaci, np.: zegarek na łańcuszku, monokl w oku, brud za paznokciami robotników, strażak pachnący dymem, flisacy w mokrych do kolan spodniach,
- zaaranżować starannie pomieszczenia: wykorzystać zapachy (starego piwa w pubie, cygar, świeżej kawy w sklepie kolonialnym), dźwięki (muzyka w starej tawernie), odpowiednie oświetlenie (lampy naftowe lub gazowe, świece).

Opowiadanie o wydarzeniach historycznych, przytaczanie legend posiada własną specyfikę. Relacjonując wydarzenia historyczne, należy unikać formy wykładu. Najlepiej opowiadać o nich z perspektywy zwykłego człowieka – uczestnika tych wydarzeń. Będzie to ciekawsze i lepiej przemówi do wyobraźni słuchaczy. Warto zwrócić uwagę na następujące wskazówki:

- dobrze jest dobierać historie, które coś dla Ciebie znaczą, ale i odnoszą się do zbiorowego doświadczenia, formułują problem, który zmusza słuchaczy do zastanowienia się, jaka będzie puenta,
- wybrać opowieść zgodną z tematem interpretacyjnym (np. przesłaniem dotyczącym ochrony środowiska, albo zabytków),
- wybrać punkt widzenia, opowiadania: w pierwszej czy trzeciej osobie; zdarzyło mi się..., znajomy był świadkiem..., byliśmy z kolegami..., itp.,
- wyobrazić sobie sekwencje obrazów, które pojawiają się w tej historii, a następnie spróbować je barwnie opowiedzieć,
- używać intonacji i gestykulacji stosownie do opowiadanej akcji,
- używać wyrazów dźwiękonaśladowczych dla wprowadzenia słuchaczy w nastrój (skrzypienie otwieranych drzwi, wycie wilków itp.),
- wykreować postacie i pozwolić im dyskutować z sobą, używać dialektów, zmieniać barwę głosu.

8) Przewodnik musi dbać o ilość i jakość prezentowanych informacji.

Należy wystrzegać się zbyt długich i rozwlekłych opowieści. Obowiązkiem przewodnika i pilota jest, aby jego opowieść była zwięzła i interesująca. Jeśli przekroczymy granice wytrzymałości, stracimy tych, których wcześniej być może zainspirowaliśmy. Znane powiedzenie show-biznesu mówi: „pozostaw publiczność w takim stanie, aby pragnęła wrócić po więcej".

Dobrym przykładem niepotrzebnego przedłużania jest zadanie na koniec opowieści pytania: „Czy są jakieś pytania?" Przewodnik powinien być otwarty na pytania zwiedzających, jednak nie powinno to się odbywać kosztem całej grupy. Kiedy jedni słuchacze zaczną zadawać pytania, inni mogą wtedy powiedzieć: „czy możemy już iść dalej?" Przewodnik powinien dać do zrozumienia, że odpowie na indywidualne pytania po zakończeniu zwiedzania z grupą. Aby zapewnić wysoką jakość przekazywanej informacji, przewodnik i pilot powinien stale doskonalić swoją wiedzę.

Wykorzystując w interpretacji mity, legendy i stereotypy, należy kierować się następującymi zasadami:

- należy bardzo dobrze je poznać, aby móc ujawnić ich głębsze znaczenie,
- wykorzystać stereotyp jako punkt wyjścia opowieści, należy zgodzić się z nim, a następnie wyjaśnić, jak się ma do rzeczywistości,
- zwrócić uwagę na przyczyny powstania stereotypów,
- korzystać z wiarygodnych źródeł i umieć krytycznie oceniać wartość źródeł,
- uczynić opowieść tak dobrą jak legenda (słuchacze zapamiętują legendy, gdyż są one po prostu interesującymi historiami).

Przewodnik nie powinien burzyć mitów lub legend. Mity są ważnym elementem wielu kultur. Pomagają zdefiniować, zrozumieć świat i nas samych. Przewodnik powinien wykorzystać je jako narzędzia dla przybliżenia ludzi do prawdy.

9) Przewodnik i pilot musi znać podstawowe techniki komunikowania się.

Trema. Najlepszym sposobem radzenia sobie z tremą jest perfekcyjne przygotowanie prezentacji. Roztropny przewodnik wykorzysta tremę jako czynnik motywujący do starannego opracowania tematu opowieści. Jako test warto zadać sobie pytanie: „Jakie są oznaki tego, że prezentacja została dobrze przygotowana?" W żadnym wypadku nie należy słuchaczy przepraszać za swoją tremę. Jeżeli to zrobimy, słuchacze będą wyczuleni na to w największym stopniu. Najważniejsze cechy, którymi powinien charakteryzować się dobry mówca, to: uprzejmość, entuzjazm, zaufanie, komunikatywność i logika.

Struktura dobrej opowieści powinna składać się z czterech elementów:

- wstępu, który powinien słuchaczy zainteresować i sprowokować: opowiadanie można rozpocząć dowcipem, pytaniem retorycznym lub cytatem – celem jest sprowokowanie słuchaczy do skupienia ich uwagi na opowiadaniu,
- nawiązania, które wyjaśnia to, co zostało powiedziane na wstępie, co oznacza to dla mnie, odpowiada na pytanie, jaki jest cel prezentacji, dlaczego należy skupić uwagę na tej tematyce;
- części zasadniczej, będącej ilustracją głównego tematu za pomocą przykładów; należy ograniczyć liczbę prezentowanych idei do kilku (psychologowie twierdzą, że ich liczba nie powinna przekraczać siedmiu); zilustrować każdą ideę za pomocą przykładów, metafor, analogii, nawiązywania do historycznych wydarzeń,
- konkluzji, mającej na celu spuentowanie prezentacji poprzez podsumowanie lub zachęcenie do działania: odpowiada ona na pytanie „i co z tego?", może także

zawierać element prowokujący lub zostać nagle urwana, co bywa dobrym sposobem inspirującym słuchaczy, rodzącym chęć dociekania istoty poprzez samodzielne poszukiwania.

Oprócz właściwego przygotowania merytorycznej treści prezentacji równie ważna jest jej forma. Pracując nad prezentacją, należy pamiętać o następujących elementach:

- ***przygotowanie przed prezentacją:***
  - zadbać o odpowiedni, czysty, schludny ubiór z identyfikatorem lub emblematem organizacji, co wzbudza zaufanie do wiedzy i kompetencji prezentującego,
  - należy przyjść przed słuchaczami, zawczasu skontrolować sprawność środków, jakimi dysponujemy,
  - trzeba przywitać przychodzących na prezentację (krótka wymiana zdań, swoisty miniwywiad pomoże zorientować się w audytorium i dostosować prezentację do słuchaczy).
- ***rozpoczęcie:***
  - bardzo starannie przygotuj początek, stwierdzono, że krytyczne dla powodzenia prezentacji jest pierwsze trzydzieści sekund,
  - nie twórz bariery pomiędzy sobą a słuchaczami, np. stojąc za stołem lub na podwyższeniu,
  - przywitaj słuchaczy z uśmiechem, utrzymuj z nimi kontakt wzrokowy,
  - nie siadaj, nie stój z rękami w kieszeniach.
- ***treść:***
  - nie zapisuj całej treści przekazu na kartkach, możesz wynotować główne punkty na kartce i od czasu do czasu w naturalny sposób spoglądać na nią (nie chowaj jej),
  - unikaj monotonnego głosu, staraj się mówić spontanicznie, używaj głosu tak jak instrumentu, użyj całej jego skali od niskich do wysokich tonów, wykorzystaj pauzy do podkreślenia głównych punktów swojej prezentacji,
  - dobieraj starannie słowa, używaj konkretnych przykładów, unikaj słów „wypełniaczy" (yyy, hmm, aaa, itp.) – tzw. „ykania",
  - przekazuj treść mimiką i poprzez postawę (rozumienie 55% przekazu dokonuje się dzięki mimice), unikaj manieryzmów (podrygiwania ciałem, składania ramion), do podkreślenia głównych punktów programu używaj gestykulacji, zwracaj uwagę na właściwe tempo prezentacji (timing),
  - używaj humoru, pomoże on ilustrować istotne punkty prezentacji, pamiętaj jednak, że jedynie Ty sam możesz być obiektem żartów,
  - aby zaangażować słuchaczy w swoją opowieść, zadawaj im różnorodne pytania: skupiające uwagę (kto, co, gdzie, np. co słyszeliście o Łemkach? z czym wam się kojarzy ten znak?), pytania wyjaśniające (co to oznacza? co by było gdyby? dlaczego? np. jak to się stało, że wiele rodzin łemkowskich mieszka dziś na zachodzie Polski? co się stanie z tym jeziorem za kilka lat?), pytania oceniające (co myślisz na ten temat? jak sądzisz, dlaczego nie wolno pływać po tym jeziorze motorówką? dlaczego potrzebna jest bioróżnorodność?).

10) Interpretacja powinna umożliwić dostrzeżenie piękna w otaczającym świecie.

Piękno jest pojęciem bardzo osobistym i subiektywnym dla każdego, jest więc bardzo trudne do obiektywnego zdefiniowania. To co dla jednych jest piękne, niekoniecznie takim musi być dla innych. Przewodnik musi zdawać sobie z tego sprawę. Przygotowanie zwiedzających, aby dostrzegli piękno i stworzenie ku temu sprzyjającej atmosfe-

ry jest jednym z obowiązków przewodnika. Enos Mills zauważył, że: „jednym z ważniejszych lekcji wynoszonych ze zwiedzania parków narodowych powinno być poczucie obowiązku ochrony piękna przyrody".

Piękno jest trudne do wyrażenia, jest czymś, co podnosi na duchu, sprawia radość poprzez odczuwanie harmonii, elegancji, symetrii, wdzięku. Dzika przyroda oraz dzieła sztuki posiadają wielki urok, który chociaż w części można spróbować przekazać zwiedzającym. Piękno przyrody jest porównywalne pod względem swojego magnetyzmu i uroku do dzieł sztuki, różni się jednak pod wieloma względami: (1) jest ponadczasowe, (2) bezkres, rozległość przestrzenna mają specjalną estetyczną siłę, (3) warunki przyrody sprawiają, że jesteśmy niejako cali zanurzeni w dziele sztuki naturalnej, (4) piękno przyrody jest dynamiczne, zmienia się w zależności od pory roku i rok za rokiem, (5) oddziałuje jednocześnie na wszystkie nasze zmysły.

Aby umożliwić zwiedzającym koncentrację na pięknie, należy wytworzyć atmosferę sprzyjającą percepcji i podziwianiu piękna krajobrazu lub obiektu. A więc uwolnić zwiedzających od rzeczy mogących odciągać ich uwagę. Oznacza to wprawienie zwiedzających w stan umożliwiający maksymalne oddziaływanie na nich piękna.

Przewodnik powinien pomóc zwiedzającym dostrzec piękno, które nie jest bezpośrednio postrzegalne, ma sposobność kształtować wśród zwiedzających wrażliwość i umotywować ich do kolejnych prób poszukiwania piękna. Wyrobienie w sobie takiej umiejętności wymaga oczywiście sporo czasu i wysiłku.

11) Interpretacja powinna dostarczać optymalnych doświadczeń.

Z optymalnym doświadczeniem mamy do czynienia wtedy, gdy czujemy radość, głębokie poczucie zadowolenia, wtedy gdy nasze ciało i umysł są napięte do granic możliwości, w dobrowolnym wysiłku, w celu dokonania rzeczy ważnej i jednocześnie trudnej (Csikszentmihalyi 1990). Doświadczenie to Csikszentmihalyi nazwał przepływem. Atrakcje krajoznawcze, takie jak parki narodowe, muzea, ogrody zoologiczne, akwaria, obiekty historyczne, są miejscami, gdzie w określonych sytuacjach można doświadczyć przepływu.

Csikszentmihalyi (1990) zidentyfikował osiem głównych czynników, które towarzyszą optymalnemu doświadczeniu. Są to:

- jasno określony cel (jeśli nie jesteśmy świadomi, dlaczego coś robimy, nie jesteśmy w stanie dobrze wykonać daną czynność): np. wyjaśnić zwiedzającym w jasny sposób temat ekspozycji, szlaku lub prezentacji,
- koncentracja uwagi na bieżącym zadaniu (całkowite zaabsorbowanie wykonywanym zadaniem): np. stworzenie warunków nie absorbujących uwagi zwiedzających przez zewnętrzne bodźce,
- trudne zadanie wymagające umiejętności (możliwe wtedy, gdy wyzwanie odpowiada naszym umiejętnościom – nie jest ani zbyt łatwe, ani zbyt trudne): np. właściwy dobór trasy pod względem możliwości zwiedzających, prezentacja wiedzy na odpowiednim poziomie,
- całkowite zaabsorbowanie wykonywanym zadaniem (połączenie działania i świadomości, całkowite odcięcie się w danej chwili od innych aspektów życia): np. dobre przygotowanie się do zaplanowanej trasy przemarszu,
- informacja zwrotna (pozwala na śledzenie postępów działania – czy podąża ono we właściwym kierunku): np. quiz wiedzy krajoznawczej,
- utrata poczucia samoświadomości (utrata poczucia siebie jako czegoś oddzielonego od reszty świata z jednoczesnym uczuciem jedności z otoczeniem),

- paradoks kontroli (poczucie sprawowania kontroli nad otoczeniem),
- transformacja czasu (utrata poczucia czasu – minuty płyną jak sekundy).

Przewodnik nie jest w stanie zapewnić zwiedzającym optymalnych doświadczeń. Tylko sam zwiedzający jest w stanie to zrobić. Jednak atrakcje krajoznawcze są miejscem sprzyjającym ich wywołaniu, zaś przewodnik może stworzyć warunki sprzyjające ich wystąpieniu.

12) **Podstawowym warunkiem efektywnej interpretacji jest pasja przewodnika.** Pasja jest podstawowym warunkiem efektywnej interpretacji – pasja do interpretowanego dziedzictwa, jak również do ludzi, którzy przyszli po to, aby zostać zainspirowanymi.

Korzyści płynące z interpretacji dziedzictwa

Beneficjantami interpretacji są nie tylko indywidualni zwiedzający, ale i społeczeństwo. Zastanawiając się nad korzyściami płynącymi z interpretacji, trzeba odpowiedzieć sobie na pytania: dlaczego zwiedza się atrakcje krajoznawcze i dlaczego społeczeństwo powinno przeznaczać pieniądze na interpretację dziedzictwa? Odpowiedzią na te pytania są obszerne korzyści płynące z interpretacji dziedzictwa. Dla indywidualnych zwiedzających są one trojakiego rodzaju (Knudson i in. 1999):

- edukacyjne: wiele osób zwiedza atrakcje krajoznawcze w celu zdobycia wiedzy, jest to dla nich ważne i interesujące doświadczenie (chcą poznać miejsca występowania rzadkich gatunków zwierząt, zrozumieć historię miejsc i ludzi z nimi związanych), poprzez zdobywanie nowej wiedzy ich wizyta nabiera sensu;
- rekreacyjne: duża część zwiedzających nie jest zainteresowana zdobywaniem wiedzy w czasie wolnym. Tym osobom interpretacja powinna dostarczać zabawy i stymulacji. Pozytywne doświadczenia podnoszą jakość życia: zmniejszają stres, zwiększają wiarę w siebie, szacunek do siebie, podnoszą zdrowie psychiczne i fizyczne (Moscardo, badając związek percepcji i świadomości zwiedzających z różnymi elementami ekspozycji, dostrzegła, że skorelowanie tych elementów wpływało pozytywnie na zadowolenie zwiedzających);
- inspiracyjne: właściwa interpretacja pozwala na płynne przejście od rekreacji do inspiracji, pomaga odkryć piękno w dziełach sztuki, krajobrazie, a nawet w procesach adaptacji roślin i zwierząt. Dobry program interpretacyjny może zachęcić uczestników do bardziej wartościowego życia, obudzić większą wrażliwość, pobudzić do zbliżenia się do dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego, do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Może wykreować ludzi, którzy sami zaczną interpretować swoje otoczenie, którzy nie będą tylko patrzeć, słuchać i śmiać się.

Z interpretacji dziedzictwa płynie także wiele korzyści dla społeczeństwa (Knudson i in. 1999):

- demokracja wymaga dobrze poinformowanego społeczeństwa: informowanie społeczeństwa o przesłankach i sposobie podejmowania decyzji dotyczących zasobów środowiska pozwala uzyskać dla nich poparcie społeczne (np. wyjaśnianie decyzji o utworzeniu parku narodowego podjętej przez wybranych przez społeczeństwo przedstawicieli, wyjaśnianie potrzeby finansowania parków narodowych i krajobrazowych z budżetu państwa i samorządów);
- budowanie poczucia tożsamości i więzi obywateli ze środowiskiem przyrodniczym i kulturą kraju ojczystego, umacnia związki z krajem i pomaga przetrwać narodowi

(można zaryzykować twierdzenie, że tylko dzięki dużej świadomości społeczeństwa polskiego, literaturze pięknej, wychowaniu, przywiązaniu do tradycji udało się zachować tożsamość polską przez lata rozbiorów). Obecnie, w dobie powszechnej amerykanizacji i europeizacji, potrzebna jest identyfikacja z krajobrazem, kulturą narodową. Tożsamość i duma narodowa wyrastają ze świadomości miejsca, z którego się pochodzi, dziedzictwa, które się posiada, świadomości istnienia wyjątkowych miejsc i swoich związków z nimi. Duma ta może pomóc uchronić te miejsca przed zagładą;

- budowanie globalnej świadomości ekologicznej: uświadomienie konieczności zrównoważonego rozwoju i ochrony systemów ekologicznych pozwoli dostrzec, złagodzić bądź wyeliminować największe zagrożenia dla życia na ziemi;
- pomoc turystom w zrozumieniu etycznego sensu zwiedzanych miejsc i w odnalezieniu ich własnego miejsca w świecie: umożliwienie dokonania oceny swojego miejsca w świecie, dostarczenie faktów i doświadczeń umożliwiających odnalezienie własnej wartości, pomoc w dostrzeżeniu sukcesów i porażek w historii ludzkości, zrozumieniu problemów technologicznych, wytłumaczeniu jak wykorzystuje się i przekształca bogactwa naturalne i ukazanie sensu tego, byśmy jako ludzie stawali się lepsi.

Wartość interpretacji w zarządzaniu obszarami kulturowymi i przyrodniczymi jest nieoceniona. Trzeba pamiętać, że znacznie łatwiej, taniej i skuteczniej jest uczyć i uświadamiać, niż naprawiać i karać. Już Tilden zauważył, że „poprzez interpretację – edukowanie, poprzez edukowanie – docenienie wartości, poprzez docenienie – ochrona". Podobny sens ma zdanie wypowiedziane przez słynnego podróżnika i odkrywcę Jacques'a Cousteau: „tak naprawdę ludzie chronią tylko to, co naprawdę kochają". Interpretacja jako narzędzie zarządzania ma na celu modyfikowanie zachowań zwiedzających. Celem tym może być np. zmniejszenie zaśmiecenia obszarów leśnych, uzyskanie wsparcia finansowego dla działań organizacji zarządzających obszarami chronionymi, muzeów, miejsc dziedzictwa. Sharpe i Gensler (1978), w wyniku badań prowadzonych nad efektywnością wpływu interpretacji na zachowania zwiedzających, stwierdzili jej pozytywny wpływ wyrażający się zmiejszeniem się wandalizmu, kłusownictwa i przemytu. Maleją także inne negatywne zachowania („zabieranie pamiątek", wjeżdżanie motocyklami na tereny wrażliwe), zaś rośnie skłonność od przestrzegania przepisów w parkach narodowych, zwiększa się bezpieczeństwo, wzrasta poparcie dla polityki i decyzji władz parków. Fritschen (1984), wg Knudson i in. (1999), stwierdził, że rozdawanie ulotek interpretacyjnych spowodowało zmniejszenie niszczenia drzew i zaśmiecania o 50%. Rozdawane ulotki w powiązaniu z osobistym kontaktem interpretatorów zmniejszyły te negatywne zachowania aż o 80%. W efekcie szeroko prowadzonej kampanii interpretacyjnej, polegającej na rozwieszaniu plakatów, rozdawaniu broszur, umieszczeniu znaków w terenie, informacji radiowych, na terenie Wielkich Jezior (rejon Detroit) wzrosło bezpieczeństwo: prędkość łodzi zmalała średnio o 53%, a wypadków wśród narciarzy wodnych było aż o 77% mniej.

Kredo

Na koniec tych rozważań warto przytoczyć kredo, jakie powinno przyświecać pracy przewodnika, pilota – interpretatora. W swojej pracy powinien on (Beck i Cable 1998):

- służyć zwiedzającym jako ambasador miejsca, umacniać w zwiedzających zdolność i chęć do postrzegania piękna w otoczeniu,

- okazywać szacunek wszystkim zwiedzającym, traktować ich jak gości w swoim domu i dzielić się z nimi swoją wiedzą i pasją bez względu na ich wiek, płeć, zainteresowania, fizyczne zdolności i różnice kulturowe,
- być miłym, schludnym, mówić ładnym językiem i być przyjacielskim,
- odnajdywać dobro i humor w każdej sytuacji oraz odpowiadać na powtarzające się pytania z takim entuzjazmem, jak gdyby były one zadawane po raz pierwszy,
- przekazywać tylko dobrze udokumentowane i ścisłe informacje,
- dawać przykład odpowiedzialnego zachowania w środowisku słowem, jak i zachowaniem,
- doskonalić swój umysł, własną wiedzę o dziedzictwie i metodyce interpretacji w celu zadowolenia zwiedzających osób,
- pomagać innym osobom osiągać cele interpretacyjne, a w szczególności młodym adeptom interpretacji w doskonaleniu własnych umiejętności,
- wierzyć w siebie; dawać z siebie wszystko co najlepsze i oczekiwać, że w zamian otrzyma się to samo.

Literatura:

Beck L., **Cable T**. (1998): Interpretation for 21th Century. Fifteen Guiding Principles for interpreting Nature and Culture. Sagamore Publishing, Champaign, Il.

Csikszentmihalyi M. (1990): Flow: The Psychology of Optimal Experience. New York: Harper Perennial.

Fritschen J. (1984): Interpretation for Management, [w:] Supplements to a Guide to Cultural and Environmental Interpretation in the US Army Corps of Engineers. Vicksburg, MS: Environmental Laboratory, Recreation Research Program, Instruction Report R–84–1.

Hewison R. (1989): Heritage: an interpretation, [w:] red. D.L. Uzzell: Heritage Interpretation: The natural and Built Environment. Belhaven, London, 15–22.

Knudson D., **Cable T**., **Beck L**. (1999): Interpretation Cultural and Natural Resources. Venture Publishing, Inc, Cato Avenue, State College, PA.

Neisser U. (1976): Cognition and Reality: principles and implications of cognitive psychology. San Francisco, Freeman.

Program podstawowego szkolenia ogólnego dla kandydatów na przewodników turystycznych (1999). Załączniki do rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 26 marca 1999 r. (poz. 301). Załącznik nr 1.

Sharpe G., **Gensler G**. (1978): Interpretation as a management tool. Journal of Interpretation, 3 (2): 3–9.

Tilden F. (1977): Interpreting Our Heritage. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

UNESCO (1972): Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Paris.

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach turystycznych (Dz.U. nr 133, poz. 84).